

УДК (477)(09)

Наталія Левченко

ПІДГОТОВКА ОРГАНІЗАТОРІВ ДИТЯЧОГО РУХУ: ПОНЯТІЙНИЙ АСПЕКТ

У статті висвітлено понятійний аспект проблеми підготовки організаторів дитячого руху в Україні (20–30-ті роки ХХ століття). Уточнено сутність таких основних понять дослідження: «дитячий рух», «організатор дитячого руху», «підготовка організаторів дитячого руху», «соціально-педагогічні засади підготовки організаторів дитячого руху». Здійснено аналіз джерельної бази дослідження, що засвідчує різні підходи до визначення «дитячий рух» дає можливість охарактеризувати його як соціально-педагогічну систему, що виражає роль дитинства у суспільстві, має освітньо-культурологічний потенціал та є сферою професійної та суспільної діяльності педагогів-вихователів, педагогів-організаторів.

Ключові слова: дитячий рух, дитячий громадський рух, організатор дитячого руху, педагог-організатор, підготовка організаторів дитячого руху, соціально-педагогічна підготовка організаторів дитячого руху, соціально-педагогічні засади підготовки організаторів дитячого руху.

В статті освітлено понятійний аспект проблеми підготовки організаторів дитячого руху в Україні (20–30-е роки ХХ століття). Уточнена сутність таких основних понять дослідження: «дитячий рух», «організатор дитячого руху», «підготовка організаторів дитячого руху», «соціально-педагогічні засади підготовки організаторів дитячого руху». Здійснено аналіз джерельної бази дослідження, що засвідчує різні підходи до визначення «дитячий рух» дає можливість охарактеризувати його як соціально-педагогічну систему, що виражає роль дитинства у суспільстві, має освітньо-культурологічний потенціал та є сферою професійної та суспільної діяльності педагогів-вихователів, педагогів-організаторів.

Ключевые слова. Детское движение, детское общественное движение, организатор детского движения, педагог-организатор, подготовка организаторов детского движения, социально-педагогическая подготовка организаторов детского движения, социально-педагогические основы подготовки организаторов детского движения.

In the article the conceptual aspect of training of children's movement organizers in Ukraine (20–30-th of the XX century) is clarified. The essence of the basic concepts of the study like «children's movement», «children's movement organizers», «training of children's movement organizers», «social

and educational principles of the training of children's movement organizers» is specified. The analysis of sources of the research demonstrates different approaches to the definition of the concept of «children's movement». Based on this «children's movement» can be characterized as a social and educational system, expressing the role of the childhood in the society, which has educational and cultural potential and it is also the sphere of the professional and social activity of teacher-tutors and teacher-organizers.

Key words. *Children's movement, children's social movement, children's movement organizer, teacher-organizer, training of children's movement organizers, social and educational training of children's movement organizers, social and educational foundations of training of children's movement organizers.*

Пріоритетним напрямом модернізації й реформування системи освіти України, особливо в умовах її наближення до європейських та світових стандартів, є безперервне вдосконалення та підвищення якості навчального процесу. Зростає соціальна роль особистості, у виховних дитячих закладах здійснюється особистісно-орієнтований підхід, який має за мету розвивати особистість кожної окремої дитини. Педагогічні видання 20-х років ХХ століття засвідчують, що важливим чинником соціального виховання на початку 20-х років ХХ століття був дитячий рух, що організував дитинство, давав зміст соціальному вихованню і був його підґрунтям.

На думку сучасних дослідників, дитячий рух – складна динамічна система, різнопланова категорія, багатоаспектне поняття. Про це свідчить відсутність єдиного підходу до його визначення. На різних етапах розвитку педагогічної науки йому давали різні дефініції, які залежали від багатьох факторів. До того ж, однакості у визначеннях не спостерігалось навіть серед представників однієї педагогічної епохи. Проте спільним у всіх підходах є визначення дитячого руху як складової соціального руху, результату конкретно-історичного розвитку суспільства. [8, с. 220].

Мета статті – теоретично обґрунтувати понятійний аспект проблеми підготовки організаторів дитячого руху в Україні (20–30-ті роки ХХ століття)

Як свідчить аналіз джерел, багатовимірність дитячого руху зумовила різноманітність підходів до його тлумачення вченими і практиками 10–20 х років ХХ століття, залежно від того, яку функцію цього явища вони вважали основною: соціальну (Е. Гернле, М. Крупеніна, Д. Попов) чи виховну (І. Жуков, Л. Менжинська, О. Тарханов).

У літературі 20–30-х років ХХ століття спостерігаємо помітний вплив так званої моноідеології на визначення сутності та змісту дитячого руху.

На сучасному етапі розвитку педагогічної науки з'являються нові

підходи до вивчення цієї категорії. Наведемо кілька прикладів визначень поняття «дитячий рух».

Дитячий рух – закономірне явище. Свідченням цього є його походження, характер, цілі та роль у житті дитини. Дитячий рух є своєрідним інститутом соціалізації, унікальним феноменом соціально-громадянського виховання підрастаючого покоління; формою активного вираження дитинства, що заявляє дорослим про дитячі потреби, проблеми, можливості, особливості, нагадує про себе, захищає свої права. Дитячий громадський рух – це природне, самостійне, поступове входження дітей у світ дорослих завдяки різноманітним сферам дитячої діяльності: освітній, родинній, ігровій [8, с. 220; 8, с. 4].

У словнику-довіднику «Детское движение», укладеному Асоціацією дослідників дитячого руху (Росія), подано більше десяти визначень цього поняття [5]. Зокрема, дитячий рух – це об'єктивний прояв закономірності цивілізаційно-антропологічного розвитку людства, розвитку взаємовідносин Дитинства (самостійної соціально-природної структури) та Дорослого суспільства; результат конкретно-історичного розвитку держав у кінці XIX – на початку XX століття (Л. Алієва) [5, с. 61]; спосіб пізнання дітьми світу та впливу на нього шляхом колективної діяльності в колі однолітків (В. Луков) [5, с. 63]; конкретно-історичний стан інституційної організованості дітей та підлітків, що характеризується наявністю та динамікою різного типу добровільних угруповань, об'єднань, організацій і формувань (І. Нікітін) [5, с. 63]; складова частина соціального руху, що становить сумісні дії дітей та дорослих, які об'єдналися з метою нагромадження соціального досвіду, формування ціннісних орієнтацій та самореалізації; унікальний соціально-педагогічний фактор, що активно стимулює дитяче самоствердження, самовизначення і, накінець, соціалізацію (Р. Литвак) [5, с. 64] та ін.

Здійснивши аналіз усіх підходів до трактування категорії «дитячий рух», визначивши його структуру, особливості як соціально-педагогічного явища авторське визначення цього поняття запропонувала Н. Коляда. Враховуючи складність та різновимірність структури дитячого руху, його визначення дослідниця подає у 2-х сенсах: в широкому сенсі (відповідно до структурування у вертикальному вимірі) та у вузькому сенсі (відповідно до структурування у горизонтальному вимірі). У *вузькому сенсі* («горизонтальному» вимірі) дитячий рух – це форма самоорганізації дитячої соціальної активності, процес соціально-педагогічної співпраці рівнозначних суб'єктів соціальної дії (діти та дорослі), спрямованої на соціалізацію, соціальне виховання, соціально-педагогічну підтримку дитини, захист її прав, розвиток інтересів, реалізацію задумів тощо. У *широкому сенсі* («вертикальному» вимірі) дитячий рух – це цілісне складне багаторівневе динамічне відносно самостійне соціально-педагогічне явище, що охоплює взаємозалежні структурні складники

(організаційно-управлінський, змістовий, науково-методичний), які забезпечують його організацію, функціонування, цілісність та залежать від характеру взаємодії об'єкта (напрям соціально-педагогічної діяльності), суб'єкта (діти) та співучасників соціально-педагогічного процесу (дорослі – організатори дитячого руху, представники громадськості та ін.) [8, с. 122].

Отже, на думку одних учених, дитячий рух – це загальносоціальне явище, що має свою специфіку, структуру, охоплює велику групу дітей та підлітків на засадах спільної діяльності, сприяє самовираженню, самовизначенню та соціалізації особистості. Інші вважають, що дитячий рух – це одна з форм соціально значущої активності дітей за участю дорослих, які в процесі вихованої взаємодії допомагають дітям організувати їхню діяльність.

Аналіз різних підходів до визначення поняття «дитячий рух» дає можливість інтегрувати сутність цього явища та характеризувати його як соціально-педагогічну систему, конкретно-історичну інституційну реальність, що відображають роль дитинства в суспільстві та мають освітньо-культурологічний потенціал. «Ядро» дитячого руху складають дитячі громадські об'єднання – суспільні формування, в яких добровільно об'єднані діти та дорослі для спільної соціально значимої діяльності, що задовольняє їхні інтереси. Завдяки специфічній діяльності дорослих (як професіоналів, так і представників громадськості, волонтерів і т. п.) ці об'єднання набувають позитивної спрямованості [12, с. 15–16; 9, с. 222].

Отже, дитячий рух є сферою професійної та суспільної діяльності педагогів-вихователів, педагогів-організаторів.

Організатор (педагог-організатор) дитячого руху – це педагог-вихователь, професіонал у галузі дитячого руху, учасник та організатор життєдіяльності дитячого колективу, дитячого дозвілля і т. д. Проте аналіз сучасної практики виявив, що існують проблеми професійної некомпетентності дорослих (соціальних педагогів, організаторів) у питаннях взаємодії з дитячими об'єднаннями; відсутні кадри, здатні підтримати дитячу соціально та особистісно значиму ініціативу й самодіяльність. Одна з причин – новизна ситуації, що склалася в дитячому рухові: він став монополізований, варіативний за цілями, цінностями, спрямованістю діяльності, різноманітний за формами, має поки що незначний соціальний і виховний вплив та потребує підготовки відповідних висококваліфікованих фахівців – організаторів дитячого руху [8, с. 189; 12].

На основі ґрунтовного аналізу функцій, педагогічної позиції, статусу дорослого І. Руденко дає визначення дефініції «педагог-організатор дитячого руху» – педагог-вихователь, професіонал у галузі дитячого руху, учасник та організатор життєдіяльності дитячого колективу. Причому, на її думку, на сьогодні – це не професія і не спеціальність, це функція педагога-вихователя, для реалізації якої потрібні відповідні знання, вміння,

навички, тобто спеціальна підготовка [12, с. 24].

Ще однією ключовою дефініцією нашого дослідження є *підготовка організаторів дитячого руху*.

Сучасні дослідники (І. Руденко та ін.) виділяють такі етапи розвитку системи підготовки педагогів-організаторів дитячого руху: 10–20-ті роки ХХ століття (передумови створення системи, перший досвід підготовки добровольців скаутських загонів); 20-ті роки ХХ століття (розробка та запровадження форм підготовки керівників піонерської організації); 30–80-ті роки ХХ століття (позитивні традиції у підготовці організаторів дитячого громадського об'єднання у ВНЗ, училищах, профільних класах загальноосвітньої школи, на базі спеціально створених позашкільних закладів (будинків та палаців піонерів, Всесоюзних таборів і т. д.); 90-ті роки ХХ століття – початок ХХІ століття – сучасний етап розвитку теорії і практики дитячого руху [12, с. 26].

Дослідниця Л. Швецова, розкриваючи діяльність дорослого в сучасному дитячому об'єднанні, стверджує, що її специфічність проявляється в тих функціях, які дорослі здійснюють, взаємодіючи з дитячим співтовариством. Дорослий-педагог є ідеологом дитячого об'єднання, що допомагає визначити соціально значиму мету його діяльності; організатором дитячого об'єднання, законодавцем моральних норм і правил, стилю і тону відносин; іміджмейкером дитячого об'єднання; захисником інтересів дитячого об'єднання в органах влади [15, с. 164–170].

На нашу думку, така діяльність виконує важливу творчу функцію, оскільки в її процесі формується і розвивається конкретна особистість, майбутнє країни. Вона є різновидом педагогічної діяльності. В останні роки як особливий вид педагогічної діяльності почали виділяти соціально-педагогічну діяльність (Л. Беляєва, В. Бочарова, М. Галагузова, А. Мудрик, Н. Коляда та ін.). Більшість науковців вважає, що потреба в такій діяльності виникає тоді, коли мова йде про гармонізацію відносин людини чи групи людей із середовища.

Ще одна особливість педагогічної діяльності педагогів-організаторів пов'язана з багатогранністю її впливу, «множинністю смислів, функціональних призначень» (І. Колесникова). Якщо йдеться про вдосконалення людей і відношення між ними, створення сприятливих умов для розвитку особистості, значить і педагогом у системі педагогічних відносин, здійснюється особливий вид педагогічної діяльності – виховний [7, с. 34].

На думку І. Руденко, найбільш оптимальним є поняття «педагог-організатор дитячого громадського об'єднання». Діяльність педагога-вихователя як організатора дитячого громадського об'єднання є специфічним видом діяльності, спрямованим на розвиток і підтримку ініціатив дітей та підлітків у створенні різноманітних форм дитячих

співтовариств, забезпеченні умов використання та розкриття їх потенціалу для розвитку особистості [12, с. 27].

Вперше питання організаторської діяльності у вітчизняній науці були розглянуті в 20-ті роки ХХ століття у зв'язку з проблемою «вожацтва». У роботах О. Залужного, П. Загорського, П. Керженцева зроблено спробу розкрити поняття «організаторські здібності», дати психологічну оцінку якостей особистості організатора: позитивна вольова установка, добре розвинена інтелектуальна сфера, ініціатива.

У працях пізнішого періоду (А. Ковальова) організаторські здібності визнані компонентами, пов'язаними з інтелектуальними якостями особистості. Дослідники вважають, що організатору необхідно володіти знання тієї справи, на яку спрямована його діяльність, високий інтелект, спостережливість, гнучкість розуму, творчу ініціативу, захопленість справою, твердість волі. Дослідники Ф. Гоноболін, Н. Кузьміна розглядали організаторські здібності в аспекті проблеми педагогічних здібностей. Велике значення було надано організаторським здібностям, функціям, умінням педагога в дослідженнях В. Бедерханової, А. Деркача, В. Сластьоніна, А. Щербакова та ін. Організаторські здібності характеризували готовністю до організаторської діяльності (М. Нікітіна, О. Железнякова, М. Петухов) [2; 4; 10].

Праці Л. Уманського про теорію організаторської діяльності як діяльність однієї людини, що здійснює мобілізацію, координацію, взаємодію та взаємозв'язок спільно діючої групи людей, актуальні і значимі для сучасного дослідника дитячого руху і потребують ретельного вивчення її основних положень. Важливим висновком досліджень Л. Уманського є твердження про те, що організаторська діяльність не існує сама по собі, вона носить стосовно цільової діяльності вторинний, практичний характер. Кінцева мета організаторської діяльності – забезпечити ефективне виконання будь-якого виду цільової діяльності. Це означає, що організатор дитячого руху бере участь у створенні дитячого об'єднання не заради об'єднання підлітків, а заради «цільової продуктивності», суспільно-корисної діяльності. Однак, з іншого боку, продуктивність організаторської діяльності виражається у формуванні колективу та колективізму, в згуртованості і взаємодопомозі тих, кого організують, у закріпленні у них знань, умінь, навичок. І якщо продукт цільової діяльності матеріалізований, то безпосередній продукт організаторської діяльності носить психологічний характер [12; 14, с. 21–25].

Отже, педагог-вихователь, організуючи діяльність у взаємодії з дитячим об'єднанням розвиває, формує громадську активність, підтримує самодіяльність, самоврядування, турбується про розвиток особистісного потенціалу членів дитячого об'єднання. Його статус набуває нової якості, специфічну силу впливу, наповнюється новим змістом. Педагогічна позиція дорослого зводиться не до прямого керівництва об'єднанням, а до

такої організації, при якій фактором виховного впливу стає саме об'єднання. Саме тому місію такого дорослого можна трактувати як професійну діяльність педагога-організатора дитячого громадського об'єднання. Вирішення задач позитивної соціалізації дітей та підлітків через участь у діяльності дитячого громадського об'єднання дозволяє вважати організатора дитячого громадського об'єднання педагогом (навіть якщо він не має спеціальної освіти), який сприяв в організації виховної діяльності підростаючого покоління. Отже, *організатор дитячого руху (дитячого об'єднання, дитячої організації)* – це педагог-вихователь, професіонал у галузі дитячого руху, учасник і організатор життєдіяльності дитячого колективу.

У дослідженні, враховуючи термінологічну специфіку досліджуваного періоду, будемо одночасно використовувати поняття, які вважаємо синонімічними до поняття «організатор дитячого руху»: «вожатий», «піонервожатий», «піонерпрацівник», «піонерорганізатор», «піонерські кадри» та ін.

У нашому дослідженні важливим було також з'ясувати що ж таке підготовка організаторів дитячого руху, тому насамперед, з-поміж різних підходів до трактування понять «підготовка», «професійна підготовка», «система підготовки організаторів дитячого руху» виокремлюємо такі: професійна підготовка – це цілеспрямований процес навчання реальних і потенційних працівників професійних знань та вмінь з метою набуття навичок, необхідних для виконання певних видів робіт. Цьому слугують різні форми здобуття професійної освіти – навчання у вищих і спеціалізованих навчальних закладах освіти, стажування на курсах підвищення кваліфікації, вдосконалення професійної майстерності на виробництві [3, с. 58]; професійна підготовка – процес і результат діяльності, спрямованої на оволодіння певним запасом професійних знань, умінь і навичок, а також якостей особистості, необхідних для успішного виконання професійної діяльності, тобто професійна компетентність фахівця [1, с. 35]; система підготовки організаторів дитячого руху – це інтеграція громадських і державних освітніх інститутів, що забезпечують підготовку й підвищення кваліфікації педагога як організатора дитячого суспільного об'єднання, що дає можливість задовольнити індивідуальні освітні запити та ініціативи в сфері дитячого руху [13, с. 18].

Враховуючи зазначене вище, під *підготовкою організаторів дитячого руху* розуміємо цілеспрямований процес оволодіння професійними знаннями та вміннями з метою набуття навичок, необхідних для задоволення індивідуальних освітніх запитів та ініціатив у сфері дитячого руху через різні форми здобуття професійної освіти (вищі і спеціалізовані навчальні заклади освіти, стажування на курсах підвищення кваліфікації і т. д.) у контексті інтеграції громадських і державних освітніх інститутів, що забезпечують підготовку й підвищення кваліфікації

організаторів дитячих організацій та об'єднань.

Під час дослідження проблеми підготовки організаторів дитячого руху було з'ясовано, що під соціально-педагогічними засадами розвитку дитячого руху Н. Коляда вважає цілісну сукупність вихідних положень, ідей, принципів, правил, вимог, які вирізняли дитячий рух на кожному з етапів його розвитку кількісними і якісними змінами на рівні всіх структурних складників: *організаційно-управлінського* – побудова організаційної структури дитячого руху (від принципу створення та діяльності низових дитячих організацій до керівництва дитячим рухом); *змістового* – варіювання змісту, напрямів, форм і методів діяльності дитячої організації; *науково-методичного* – особливості методичного забезпечення дитячого руху (науково-дослідна інфраструктура; добір, підготовка та підвищення кваліфікації організаторів дитячого руху різних рівнів; мережа періодичних та методичних видань із проблем дитячого руху тощо) [8, с. 123–124].

Враховуючи уточнені трактування ключових понять дослідження під *соціально-педагогічними засадами підготовки організаторів дитячого руху* розуміємо цілісну сукупність вихідних положень, ідей, принципів, правил, вимог на рівні організаційного (нормативне забезпечення), змістового (зміст, напрями, форми і методи), науково-методичного (науково-методичний супровід та інформаційно-комунікаційне забезпечення) структурних складників цілеспрямованого процесу оволодіння професійними знаннями та вміннями з метою набуття навичок, необхідних для задоволення індивідуальних освітніх запитів та ініціатив у сфері дитячого руху через різні форми здобуття професійної освіти.

Проведений теоретичний аналіз понять «дитячий рух», «дитяче громадське об'єднання», «педагог-організатор дитячого громадського об'єднання», «підготовка організаторів дитячого руху», «соціально-педагогічні засади підготовки організаторів дитячого руху» дозволив виділити важливий напрямок формування нового типу організатора дитячого руху – педагога-вихователя, професіонала, який уміє компетентно розвивати дитячу самодіяльність, навички самоврядування, що допомагають тим самим молодому поколінню набувати навичок життя в демократичному суспільстві.

Таким чином, *підготовка організаторів дитячого руху* це – цілеспрямований процес оволодіння професійними знаннями та вміннями з метою набуття навичок, необхідних для задоволення індивідуальних освітніх запитів та ініціатив у галузі дитячого руху через різні форми професійної освіти (вищі і спеціалізовані навчальні заклади, стажування на курсах підвищення кваліфікації і т. д.) у контексті інтеграції громадських і державних освітніх інститутів, що забезпечують підготовку й підвищення кваліфікації організаторів дитячих організацій та об'єднань.

Відповідно *соціально-педагогічні засади підготовки організаторів*

дитячого руху розглядаємо як цілісну сукупність вихідних положень, ідей, принципів, правил, вимог на рівні організаційного (нормативне забезпечення), змістового (зміст, напрями, форми і методи), науково-методичного (науково-методичний супровід та інформаційно-комунікаційне забезпечення) структурних складників цілеспрямованого процесу оволодіння знаннями та вміннями з метою набуття навичок, необхідних для виконання певних видів робіт, задоволення індивідуальних освітніх запитів та ініціатив у сфері дитячого руху через різні форми здобуття професійної освіти.

Проведене дослідження не вичерпує усіх аспектів даної проблеми. Подальшого вивчення потребує історіографічний аспект підготовки організаторів дитячого руху в Україні (20–30-ті роки ХХ століття).

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ

1. Абдуллина О. А. *Общепедагогическая подготовка учителя в системе высшего педагогического образования* / О. А. Абдуллина. – М., 1990. – 141 с.
2. Бедерханова В. П. *Сущностные характеристики позиции личности факторы становления изменения позиции воспитателя* / В. П. Бедерханова // Развитие личностно-профессиональной позиции педагога как воспитателя : сборник научных трудов / под ред. Н. Л. Селивановой, Е. И. Соколовой. – СПб., 2005. – С. 73–80.
3. Грищенко І. М. *Освіта та професійна підготовка фахівців у світлі свроінтеграційних процесів* / І. М. Грищенко // Актуальні проблеми економіки. – К., 2010. – № 7(109). – С. 56–61.
4. Деркач А. А. *Основы профессионального мастерства пионерского работника : учеб. пособие по спецкурсу* / А. А. Деркач. – М. : ВКШ, 1979. – 99 с.
5. *Детское движение : словарь-справочник.* – издание 2-е, переработанное и дополненное / под ред. Т. В. Трухачевой, А. Г. Кирпичника. – М. : Ассоциация исследователей детского движения, 2005. – 543 с.
6. *Дитячі громадські організації : навч.-метод. посібник* / Л. М. Мазуренко та ін. (уклад.). – Х. : Видавнича група «Основа», 2004. – 188 с.
7. Колесникова И. А. *О профессиональной подготовке воспитателя* / И. А. Колесникова // Повышение квалификации и переподготовки педагогов как воспитателей: проблемы и решения: материалы Всероссийской научно-практической конференции 12–14 мая 2004 года / под ред. Н. Л. Селивановой, Е. И. Соколовой. – Пермь : ПОИПКРО, 2004. – кн. 1. – С. 9–21.
8. Коляда Н. М. *Розвиток дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.)* : дис. ... доктора пед. наук : 13.00.01 :

- 13.00.05 / Коляда Наталія Миколаївна. – Луганськ, 2013. – 440 с.
9. Коляда Н. М. Розвиток дитячого руху в Україні (початок ХХ ст. – середина 30-х років ХХ ст.) : монографія / Н. М. Коляда. – Умань : ПП Жовтий, 2012. – 407 с.
 10. Мальцева Э. А. Педагогика детского движения / Э. А. Мальцева, Н. М. Костина. – Ижевск : Издательский дом «Удмуртский университет», 2000. – 516 с.
 11. Матеріали до осінніх з'їздів ватажків сільзагонів ЮП Харківщини. – Х. : ДВУ, 1927. – 32 с.
 12. Руденко И. В. Подготовка организатора детского движения в России (историко-педагогический анализ) : монография / И. В. Руденко; под ред. Л. В. Алиевой. – М. : Пед. общество России, 2008. – 232 с.
 13. Руденко И. В. Становление и развитие системы подготовки педагога-организатора детского общественного объединения (10-е годы ХХ – начало ХХІ века) : автореф. дис. на стиск. ученой степени д-ра пед. наук : спец. 13.00.01 «Общая педагогика, история педагогики и образования» / И. В. Руденко. – М., 2008. – 45 с.
 14. Уманский Л. И. Организаторские способности и их развитие / Л. И. Уманский. – Курск, 1967. – 167 с.
 15. Швецова Л. И. Организуящее началь / Л. И. Швецова // Социокинетика: книга о социальном движении в детской среде : в 2-х ч. / сост. и ред. Т. М. Трухачевой, А. Г. Кирпичника. – М.: Ассоциация исследователей детского движения, 2002. – Ч. 1. – С. 164–170.